

ULUSLARARASI ERZİNCAN SEMPOZYUMU

International ERZİNCAN Symposium

BİLDİRİLER

CİLT - 1

28 Eylül - 01 Ekim 2016

September 28 – October 1, 2016

ERZİNCAN
VALİLİĞİ

ERZİNCAN
BELEDİYESİ

ERZİNCAN
ÜNİVERSİTESİ

Erzurum Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yerleşkesi / Erzurum University Faculty of Law Campus
ERZİNCAN - TÜRKİYE

ERZİNCAN ÜNİVERSİTESİ
ULUSLARARASI ERZİNCAN SEMPOZYUMU
28 EYLÜL – 1 EKİM 2016 ERZİNCAN
BİLDİRİLER
CİLT 1

EDİTÖR
Yrd. Doç. Dr. Hüsrev AKIN

ERZİNCAN 2016
ERZİNCAN ÜNİVERSİTESİ
ULUSLARARASI ERZİNCAN SEMPOZYUMU
28 EYLÜL – 1 EKİM 2016 ERZİNCAN
BİLDİRİLER
CİLT 1

EDİTÖR
Yrd. Doç. Dr. Hüsrev AKIN

Bu kitabın tüm hakları Erzincan Üniversitesi'ne aittir.
Kitapta yer alan bildirilerdeki tüm sorumluluk yazarlarına aittir.
Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Haberleşme Adresi:
Erzincan Üniversitesi Rektörlüğü
Fatih Mahallesi, 24100, ERZİNCAN
Tel: 444 8 024 – (446) 226 66 66
Aralık 2016

Kapak Tasarımı
Tevfik Fikret ALYANAK

ISBN
Takım No: 978-975-01338-3-1 (Tk)
Kitap No: 978-975-01338-4-8 (1. C)

ÂŞIK DAVUT SULARİ'NİN ALEVİLİK ANLAYIŞI	
Ali Abbas ÇINAR.....	917
İSLAM AİLE HUKUKU AÇISINDAN ERZİNCAN'DA DİNİ YAŞAM	
Mücahit ÇOLAK	923
ERZİNCAN'IN GÜNÜMÜZDEKİ MÂNEVÎ MİMARLARI: ŞEMSEDDİN UÇAR VE ALİ KÜÇÜKER	
Adem DÖLEK	933
M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN TOPLUM GÖRÜŞLERİ VE POZİTİVİZM-MATERYALİZM ELEŞTİRİSİ	
Bekir EMİROĞLU	947
MÜFTÜZÂDE EL-ERZİNCÂNÎ'NİN ALA'L-HÜSEYİNİYYE ADLI ESERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME	
İbrahim EMİROĞLU	957
HADÂİKÜ'L-EZHÂR ADLI ESERİ ÇERÇEVESİNDE ÖMER EL-ERZİNCÂNÎ'NİN HADİS ŞERHÇİLİĞİ	
Mehmet EREN.....	971
ERZİNCANLI BİR ÂŞIK: DAVUT SULARİ'NİN ŞİİRLERİNDE ALEVİLİK VE BEKTAŞİLİK ÖĞRETİSİ	
Yılmaz IRMAK	981
ERZİNCAN SALUR KÖYÜ TÜRKMENLERİNİN HALK İNANÇLARINDA ARKAİK İZLER	
Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ - Yaşar KALAFAT	991
OSMANLI'DA HUZUR DERSLERİNE KATILAN ERZİNCANLI ALİMLER	
Ömer KARA.....	1003
TEVEKKÜL ANLAYIŞI VE 1992 ERZİNCAN DEPERMİNDEN BAZI KESİTLER	
Fikret KARAMAN	1025
ERZİNCANLI TERZİ BABANIN “MİFTÂHU'L-KENZ” İSİMLİ ESERİ BAĞLAMINDA AHLAKİ ERDEMLER	
Tuncay KARATEKE - Şuayip ÖZDEMİR.....	1037
MÜFTÜZADE MUHAMMED SADIK ERZİNCÂNÎ VE HÂŞİYETÜN ALÂ ŞERHİ İSTİ'ÂRETİ'L-'İSAM'I	
İrfan KAYA.....	1045
OSMANLI MUHADDİSİ OSMAN B. YAKUB KEMÂHÎ (ö.1171/1757) VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ	
İbrahim TOZLU.....	1051
ERZİNCANLI ŞAİR LEBLEBİCİ BABA'NIN (ŞEMS-İ HAYÂL) ŞİİRLERİNDE TASAVVUF	
Erdoğan ULUDAĞ	1065
ERZİNCAN'DA ALEVİ OCAKLARI VE DEDE-TALİP İLİŞKİLERİ	
İhsan ÜNLÜ	1075
ERZİNCAN VALİSİ ALİ KEMALİ'DEN BUGÜNE ERZİNCAN'DA ALEVİLİK VE DÖNÜŞÜMÜ	
Ali YAMAN	1083
HIDIR ABDAL SULTAN OCAĞI EKSENİNDE ANADOLU ALEVİLİĞİ'NDE DÜŞKÜNLÜK	
Harun YILDIZ	1091

OSMANLI MUHADDİSİ OSMAN B. YAKUB KEMÂHÎ (ö.1171/1757)
VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ
OTTOMAN HADITH SCHOLAR OSMAN B. YAKUB FROM KAMAH (1171/1757)
AND HIS PLACE IN HADITH DISCIPLINE

İbrahim TOZLU*

Özet

Her ne kadar kalesi ile bölgenin en muhkem yeri olarak tarihte tanınsa da Kemah, 18. yüzyılın önemli bir sancak merkezidir ve yetiştirmiş olduğu ilim ehli değerleriyle de tarihe adını yazdırmıştır. Bu değerli şahsiyetlerden “Kemahî” ve “İslambolî” nisbeleriyle meşhur Osman b. Yakub, Kemah’ta 1101/1689 tarihinde dünyaya gelmiş Mekke, Medine, Mısır, Kahire ve İstanbul gibi devrin önemli ilim merkezlerinde yetişmiş bir İslâm âlimidir. İstanbul’da müderrislik ve vâizlik yapmış ve 1171/1757 yılında vefat etmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ilmine dair on kadar eser yazmıştır. Kemahlı Muhaddis Osman b. Yakub’un eserleri arasında hadis ilmine dair iki önemli çalışması günümüze ulaşmıştır. “*el-Müheyyâ*” adlı Muvatta şerhinin yazma nüshaları mevcuttur ve hakkında bir doktora tezi hazırlanmıştır. Bir diğer çalışması Ebû Hanîfe’nin “*el-Müsned*” adlı eserine aittir. Bu eserin ülkemizde iki ayrı, yurt dışında ise üç yerde yazması bulunmaktadır. Henüz herhangi bir çalışmaya konu edinilmemiştir. Muhaddisimizin bu eserine ait edisyon kritik çalışması tarafımızdan yapılmakta olup onu ilim dünyasına kazandırmayı hedeflemekteyiz.

Anahtar Sözcükler: Hadîs, Kemahî, Muhaddis, Müsned, Osmanlı.

Abstract

Although known for its castle in its region in the history, Kamah is an important sanjak centre and has a place in history with the scholars it raised. One of these scholars and known as “Kamahi and İslambolî”, Osman b. Yakub was born in Kamah in 1101/1689 and he was a religious scholar of his time who was raised in important scholarly centres of the time such as Madinah, Makkah, Egypt, Kahirah and Istanbul. He practiced as a mudarris and a sermon and died in 1171/1757. He wrote up to ten masterpieces of tafsir, hadith, fiqh and kalam. We have two of his works today. There is manuscripts of Muvatta explanation called “*al-Muhavva*” and a doctorate thesis was completed on it. His other work belongs to the work of Abu Hanifa called “*el-Musnad*”. There are two manuscripts of it in our country and three manuscripts abroad. No work has been done on it yet. The critical edition work of the hadith scholar’s this masterpiece is being done by me and I aim to add it to the science world.

Key Words: Hadith, Kamahi, hadith scholar, Musnad, Ottoman

Giriş

Kemâhî Dönemi Osmanlı Coğrafyası

Osman b. Yakub Kemâhî Osmanlı’nın “Gerileme Dönemi” hadîs âlimidir. Dünyaya geldiği yıllarda Osmanlı saray yönetimi hem askerî ve siyaset alanında, hem de eğitim alanında büyük açmazlar içindedir. Saray yönetimi askerî alanda ağır yenilgiyle sonuçlanan II. Mohaç Muharebesi’nin ardından II. Süleyman (1687-1691) devrini yaşamaktadır. Geniş topraklardaki yönetim-sel boşluk, Osmanlı açısından özellikle Balkanlarda XIX. Yüzyıla kadar sürecek istikrarsızlığı tetiklemektedir.¹ II. Ahmed (1691-1695) dönemi “Viyana Kuşatması”nın devam ettiği², II. Mustafa (1695-1703) devri ise “Osmanlı ordusunun Kutsal İttifak güçleri tarafından bozguna uğratıldığı”³ Osmanlı Devleti’nin kayıp yıllarıdır. Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi’nin (ö. 1115/1703)⁴ idamıyla sonuçlanan ve *Edirne Vak’ası* (1703)⁵ olarak bilinen hüznü bir dönem

* Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzincan-Türkiye, (itozlu@erzincan.edu.tr).

¹ Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IV, 292-293; 337, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, trs.; Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, VI, 124, 128-131, 143, Otügen Yayınevi, I-XIII, İstanbul, 1978.

² Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IV, 591-592.

³ Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, VI, 175, 176, 196; Afyoncu, Erhan, “Zenta”, DİA, XXXIV, 279, İstanbul, 2013.

⁴ Bkz. Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IV, 483-484; Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, VI, 228-229; Tayşi, Mehmet Serhan, “*Millet Kütüphanesi*”, DİA, XXX, 70, İstanbul, 2005.

⁵ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, 24-28; Tayşi, Mehmet Serhan, “*Feyzullah Efendi*”, DİA, XII, 527, İstanbul, 1995; Özcan, Abdülkadir, “*Edirne Vak’ası*”, DİA, X, 445, İstanbul, 1994.

yaşanmaktadır. Kardeşi III. Ahmed (1703-1730), “Lale Devri Padişahı”dır. “Patrona Halil İsyanı” ile padişahlıktan çekilir.⁶ Yirmisekiz Mehmet Çelebi (ö. 1144/1731)⁷ ile oğlu Sait Efendi (ö. 1175/1761) ve İbrahim Müteferrika (ö. 1160/1747)⁸ ilk matbaayı kurabilmek için büyük gayretler içindedir.⁹ III. Ahmed ve damadı Nevşehirli Sadrazam İbrahim Paşa’nın (ö. 1143/1730) lüks harcamaları, devlet ricâline karşı kin ve düşmanlık duygularının oluşmasına yol açmış ve köylerden göçler çoğalmıştır.¹⁰ I. Mahmud (1730-1754) devri saray yönetimi, Kanunî döneminde Fransa’ya tanınan Akdeniz ticareti konusundaki gümrük kolaylıklarını kalıcı hale getirmiştir. Kemâhî’nin vefat ettiği yıl yönetiminde III. Osman (1754-1757) vardır ve padişahlığı öncekilere oranla daha sakinidir.¹¹

Siyaset alanında IV. Mehmed (ö. 1104/1693) yönetim işlerini Köprülü ailesine bırakmıştır. Bu elit tabaka bir yandan lüks ve eğlence içinde yaşarken diğer yandan Edirne Vak’ası (1114/1703) gibi vahim olaylara sebep olmuştur.¹² Hayat tarzlarıyla etkiledikleri ciddi bir kesim vardır; hatta olumsuz etkileri taşraya sıçramıştır.¹³ Kent seçkinleri ümera taşra yönetiminde etkilidir. Bu yüzden belirli aileler (âyan) yerel yönetimler üzerinde söz sahibi olmuştur.¹⁴ Eğitim gerekleme süreci içindedir; “Beşik uleması”¹⁵ denilen sınıf türemiştir. Osmanlı aydınları kendini Avrupa’dan üstün görmekte, aradaki ilmî farklılık gün geçtikçe artmaktadır. Buna mukâbil bazı Arapça ve Farsça eserler tercüme edilmekte¹⁶, dinî eserler dışında kitapların basımı ise tartışılmaktadır. Bu dönemde ilk defa *Vankulu Lugatı* adıyla Cevherî’nin (ö. 400/1009) *es-Sihâh*’ı basılabilmektedir.¹⁷ I. Mahmud (1730-1754) Galata Sarayı’nda bir kütüphane kurmuş, III. Mustafa (1757-1774) ise matematik ve astronomiye ilgi göstermiştir.¹⁸ Bu yüzyılda Osmanlı duraklama dönemine girdiğini anlamış, buhranlı yıllardan kurtulmak için bir dizi islâhatın kaçınılmaz olduğunu idrak etmiştir. Avrupa ile ilişkileri savaş alanından uzakta tutmaya gayret etmektedir. Bu arada halk, bir takım ayaklanmalarla saray yönetimini sarsmaktadır. Islâhatların ağırlık noktasını ordu ve ekonomi oluşturmakta ne var ki bir türlü kalıcı çözümler üretilmemektedir.

I) Kemahî’nin Hayatı Eserleri ve İlmî Şahsiyeti

XVIII. yüzyılda Osmanlı için dışı açılım kaçınılmazdır. Ancak saray yönetimi siyaset, ekonomi ve askerî alanda çöküşün önüne geçemediğinden ne dışarıya açılabilir ne de içerde ilmî dinamiklerini aktif hale getirebilir. Osmanlı’nın ilmî dinamiklerinden Kemâhî, bu zorlu dönemde gençlik çağında İstanbul’da yetişmiş ve İslâmî ilimlerde rûstünü ispat etmiştir.

A) Hayatı ve Kimlik Bilgileri

⁶ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, 208-211; Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, VI, 271, 290.

⁷ Bkz. Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, VI, 288; Arıkan, Zeki, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi”, DİA, XXXIII, 551, İstanbul, 2013.

⁸ Bkz. Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VI, 611-612; Afyoncu, Erhan, “Müteferrika”, DİA, XXXII, 183, İstanbul, 2006.

⁹ Bkz. Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, 158; VI, 520, 521; Afyoncu, Erhan, “Mehmed Said Paşa, Yirmisekizçelebizâde”, DİA, XXVIII, 524, İstanbul, 2003; “İbrahim Müteferrika”, DİA, XXI, 326, İstanbul, 2000.

¹⁰ Aktepe, Münir, *Patrona İsyanı*, s. 181-182; İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1958; Özcan, Abdülkadir, “Patrona İsyanı”, XXXIV, 189, İstanbul, 2007.

¹¹ Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, VI, 344-345.

¹² Bkz. Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IV, 292.

¹³ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, 212-213; Aktepe, Münir, *Patrona İsyanı*, s. 60-61.

¹⁴ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, 318-319. Ayrıca bkz. Mert, Özcan, “Âyan”, DİA, IV, 196, Ankara, 1991.

¹⁵ Bkz. Algar, Hamid, “Molla”, DİA, XXX, 238, İstanbul, 2005.

¹⁶ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, 152-153; Aktepe, Münir, “Damad İbrahim Paşa”, DİA, VIII, 442, Ankara, 1993.

¹⁷ Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, V, 160-161; VI, 609-610; Kaçalin, Mustafa S., “Vankulu”, DİA, XXXII, 513, İstanbul, 2012; ayrıca bkz. Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, I, 321, Çev. Mehmet Harmanacı, Evren Yay. İstanbul, 1983, 2. Baskı; Afyoncu, Erhan, “İbrahim Müteferrika”, DİA, XXI, 326.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VI, 513-539; Beydilli, Kemal, “Mühendishâne-i Bahri-i Hümayun”, DİA, XXXI, 514, İstanbul, 2006; İpşirli, Mehmet, “Galata Sarayı”, DİA, XIII, 322, Ankara, 1996.

Muhaddisimiz Osman b. Yakub b. Hüseyin b. Mustafa el-Kemâhî el-İslambolî, er-Rûmî el-Hanefî el-Vâiz ismi ve nisbeleriyle tanınır.¹⁹ Erzincan vilayeti Kemah ilçesine nisbetle el-Kemâhî (الکماحي), İstanbul'da tanındığı için İslambolî, Anadolu'dan geldiği için Rûmî, mezhebinden ötürü Hanefî, vaaz ve irşad faaliyetlerinde bulunduğundan Vâiz olarak bilinir. Kemâhî Mekke ve Kahire'de bulunmuş, İstanbul'da Süleyman Fazıl b. Ahmed b. Mustafa el-Kostantinî er-Rûmî (1134/1721)²⁰, Süleyman Kûsec b. el-Hâc Hasan el-Cenevî (?) ve Ali el-Amâsî'den (ö. 1149/1736)²¹ icazet almıştır.²² *el-Müheyyâ'* adlı *Muvatta'* şerhini 1166/1753 yılında altmış beş yaşında²³, Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) *el-Müsned* şerhi *Tenvîru's-sened*'ini vefat ettiği yıl 71 yaşında iken tamamlamıştır.²⁴ Buna göre Kemâhî'nin, 1101/1689 yılında dünyaya geldiğini söylemek mümkün görülebilir. Zira kaynaklar onun 1171/1757 yılında 71 yaşında İstanbul'da vefat ettiğini söylerken ittifak halindedir.²⁵ Hocası Süleyman Fazıl Kostantinî Ayasofya vâizi iken vefat ettiğine göre²⁶ Kemâhî'nin, öğrenim sürecini takip eden yıllardan itibaren gençlik dönemini İstanbul'da geçirdiği kabul edilebilir.

B) Eserleri

Lale Devri ile başlayan ve matbaanın kuruluşu ile takip eden yıllarda Kemâhî'nin eserleri basılacaklar arasında yer almaz. Bunun siyasî otoriteye yakınlık, ilim ehlinin şöhreti, yönetimin dinî veya fennî eserleri tercihi gibi sebepleri bulunabilir. Kemâhî'nin bilinen eserleri şöyledir: **1) Berekâtü'l-ebrâr fî'l-akâid**²⁷ **2) Tavzihu'l-esrâr şerhu Berekâtü'l-ebrâr**²⁸ **3) Hâşiyetü alâ tefsir-i sûreti'n-Nebe' li'l-Beyzâvî**²⁹ **4) Süllemü'l-felâh şerhu Nûri'l-îzâh li's-Şürünbülâlî**³⁰ **5) Teshîlû's-süllem**³¹ **6) Hâşiyetü't-Tefsiri'l-Fatiha**³² **7) Mehâsinü'l-edeb**³³ **8) Şerhu hizbi'l-A'zam**³⁴ **9) Şerhu Dürreti'l-gavvâs fî'n-nahv**³⁵ **10) el-Müheyyâ' fî keşfi esrârî'l-Muvatta'**³⁶: Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'* üzerine yazılan ve en hacimli şerhi kabul edilen bu eser günümüze ulaşmıştır. Dört

¹⁹ Bağdâdî, İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli alâ Keşfi'z-zünûn*, III, 177, 333; IV, 610, neşr. Muhammed Şerefüddin Yaltıkaya-Rifat Bilge el-Kilisî, Dâru ihyâi't-türâsî'l-arabî, Beyrut, trs; Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 421, (Haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, trs; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin*, VI, 272, Dâru ihyâi't-türâsî'l-arabî, I-XIII, Beyrut, 1376/1957; Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzir*, I, 345, Müessesetü Nüveyhizi's-sekâfiyye, I-II, Beyrut, 1409/1988, 2. Baskı.

²⁰ Bkz. Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-arifin esmai'l-müellifin ve asarü'l-musannifin*, I, 403, Dâru ihyâi't-türâsî'l-arabî, I-II, Lübnan, 1370/1951; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 434; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, IV, 254.

²¹ Bkz. Bağdâdî, *Hediyetü'l-arifin*, II, 446; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XII, 265.

²² Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-ef'ide*, Âtîf Efendi Ktp., nr. 324, vr. 1b; Kostantinî, Süleyman b. Fâzıl, *el-Fevâidü's-seniyye fî şerhi'l-akâidi'l-adudiyye*, Ahmet Paşa Ktp., nr. 152, vr. 75a.

²³ Kemâhî, Osman b. Yakub, *el-Müheyyâ' fî keşfi'l-esrârî'l-Muvatta'* IV, 378, thk. Ebu'l-Fazl ed-Dimyâtî Ahmed Ali, Dâru'l-hadîs, I-IV, Kahire, 1425/2005.

²⁴ Kemâhî, *Tenvîru's-sened fî izâhu rumûzi'l-Müsned*, vr. 1147b., Samsun İl Halk Kütüphanesi, nr.1010. Çalışmada esas aldığımız bu nüshanın her sayfası ayrıca numaralandırılmış, dipnotlarda bu numaralandırma esas alınmıştır.

²⁵ Bkz. Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn* III, 177, 333; IV, 610; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 421; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VI, 272; Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, I, 345.

²⁶ Bağdâdî, *Hediyetü'l-arifin*, I, 403; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 434; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, IV, 254.

²⁷ Kemâhî, *el-Müheyyâ'* I, 315; *Berekâtü'l-ebrâr fî'l-akâid*, vr. 1b, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 4894; Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn*, III, 177; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VI, 272.

²⁸ Kemâhî, *el-Müheyyâ'*, IV, 364; Bağdâdî, *Hediyetü'l-arifin*, I, 659; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 421.

²⁹ Kemâhî, *el-Müheyyâ'*, I, 65, 282; *Nûru'l-ef'ide*, Âtîf Efendi Ktp., nr. 324, vr. 1b; Bağdâdî, *Hediyetü'l-arifin*, I, 659; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 421; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VI, 272; Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, I, 345.

³⁰ Kemâhî, *el-Müheyyâ'*, I, 44, 158, 196, 273, 282; Bağdâdî, *Hediyetü'l-arifin*, I, 659; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 421.

³¹ Bağdâdî, *Hediyetü'l-arifin*, I, 659; *Îzâhu'l-meknûn*, IV, 24; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 421; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VI, 272.

³² Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 421.

³³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 421.

³⁴ Bağdâdî, *Hediyetü'l-arifin*, I, 65; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 421.

³⁵ Kemâhî, *Nûru'l-ef'ide*, Âtîf Efendi Ktp., nr. 324, vr. 201.

³⁶ Bağdâdî, *Hediyetü'l-arifin*, I, 659; *Îzâhu'l-meknûn*, IV, 610; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 421; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VI, 272.

önemli nüshası içinde 1166/1753 yılına ait müellif nüshası 518 varaktır.³⁷ 1167/1754 yılında müellifin sağlığında istinsâh edilen iki nüsha daha vardır.³⁸ 1173/1760 yılında istinsâh edilen Dâru'l-kütübi'l-Mısıriyye nüshası Ebu'l-Fazl ed-Dimyâtî Ahmed Ali'nin tahkikiyle Dâru'l-hadîs tarafından 1425/2005 yılında Kahire'de dört cilt olarak basılmıştır. *el-Müheyyâ* bir makale kapsamında incelenmiş³⁹ ayrıca Abdullah el-Zeidan tarafından 1431/2010 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "*Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakub ve el-Muheyyâ adlı Muvatta Şerhi*" adıyla doktora tezi yapılmıştır. **11) Tenvîru's-sened fî îzâhi rumûzi'l-Müsned li Ebî Hanîfe**⁴⁰: Kemâhî *Müsnedü Ebî Hanîfe*'yi râvîlere göre yeniden düzenleyerek *Tenvîrü's-sened* adıyla şerh etmiştir.⁴¹ *Tenvîru's-sened*'in iki nüshası ülkemizde⁴², diğerleri ise farklı yerlerde bulunmaktadır.⁴³ *Tenvîru's-sened* ile ilgili herhangi bir çalışma yapıldığını tespit edemedik.

C) İlmî Şahsiyeti

Kemâhî tefsir, hadîs, fıkıh, akâid, Arap dili ve belagati gibi birçok alanda eser yazmıştır. Hicaz ile Mısır'da ilim öğrenmek için kalmış, İstanbul'da uzun yıllar ikâmet etmiş ve talebeler yetiştirmiştir. Telif ettiği eserlerinde yaşını ve kitabı yazdığı yılı zikretmesi ilmî açıdan kendine olan güveni göstermesi bakımından önemli görülebilir. Mâlik'in *el-Muvatta* ' şerhi *el-Müheyyâ* 'ın basımı ancak 2004 yılında yapılabilmektedir. Bu onun basılmış ilk eseridir. Bu çalışmasında o, hem kendi eserlerine atıflar yapmakta hem de birçok kaynağı referans göstermektedir. Kemâhî, hem *el-Müheyyâ* ' hem de *Tenvîru's-sened* şerhlerini talebelerinin isteği üzerine İstanbul'da iken yazmıştır.⁴⁴ *el-Hasâis*, *el-Mu'rib fî tertîbi'l-Muğrib*, *el-Misbâh*, *Muğni'l-Lebîb* gibi Osmanlı medreselerinde okutulan kitaplara şerh ve ihtisarlar yapmıştır.⁴⁵ *el-Müheyyâ* şerhini yazınca Kostantiniyye ulemasının onayını almıştır.⁴⁶ *el-Müsned* şerhinde Kemâhî, özellikle hadîs ilminde rical ve râvî tenkîdindeki başarısını ortaya koyar. Henüz basılmamış olan bu eser üzerinde tahkik çalışmamız devam etmektedir.

II) Hadîs İlmindeki Yeri ve Hadîs Çalışmaları

A) Hadîs İlmindeki Yeri

Şerh dönemini yaşayan Osmanlı'da Kemâhî'nin hadîsleri incelemenden almaması, râvîler arasında inkitâ' olup olmadığına dikkat etmesi, râvî tenkîdinde hassasiyet göstermesi önemlidir. Mesela Urve b. Zübeyr b. el-Avvâm'ın Ümmü Seleme'den naklettiği *طُوفِي مِنْ وَرَاءِ النَّاسِ وَأَنْتَ رَاكِبٌ* "Binitli iken insanların gerisinden tavaf et"⁴⁷ rivâyetini incelerken hadîsin Darekutnî'ye göre (ö. 385/995), Urve'nin Ümmü Seleme'den semâi olmadığı için munkatı' kabul edildiğine dikkat çeker. Ancak Kemâhî, Darekutnî'nin verdiği bilgiyle yetinmez; Urve'nin semâinin mümkün olabileceğini İbn Hacer (ö. 852/1448) ile Zürkânî'ye (ö. 1120/1708) dayandırarak tahkik eder.⁴⁸ Kaynak gösterdiği mezkûr kitaplarda verdiği bilgilerin aynı bulunması Kemâhî'nin, söz konusu kaynakları bizzat görerek tetkik ettiği kanaatimizi artırmaktadır.⁴⁹ Rivâyeti naklederken bu şekilde tetkike dayalı bir tutum sergilemesi, elde ettiği bilgiyi güvenilir kaynaklarla karşılaştırması araştırmacı kişiliğini göstermesi bakımından kayda değerdir. Kemâhî için mesela İbn Hacer önemli

³⁷ Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa nr. 260.

³⁸ Süleymaniye Çelebi Abdullah nüshası nr. 66, 492 vr.; Ragıp Paşa Nüshası nr. 327, 518 vr.

³⁹ Yıldırım, Selahattin, "*Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Muheyyâ adlı Muvatta Şerhi*", Ekev Akademi Dergi, Yıl: 2004, Sayı: 20, Sayfa: 197-220.

⁴⁰ Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-arifîn*, I, 659; *Îzâhu'l-meknûn*, III, 333; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 421.

⁴¹ Hatiboğlu, İbrahim, "*el-Müsned*", DİA, XXXII, 102, İstanbul, 2006.

⁴² Samsun İl Halk Ktp. Nr. 1010, 569 vr., 1180/1767 istinsâh tarihli; Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 230.

⁴³ el-Mektebetü'l-abdeliyye (Zeytûne/Tunus), nr. 51/2, 552; Milli Kütüphane (Mısır/Kahire), nr. 107/1; Dâru'l-kütübi'l-vataniyye (Tunus), nr. 4953.

⁴⁴ Kemâhî, *el-Müheyyâ* ' I, 30, 43; *Tenvîru's-sened*, vr. 1b.

⁴⁵ Kemâhî, a.g.e., III, 245, 325, 416, 417.

⁴⁶ Kemâhî, a.g.e., I, 28.

⁴⁷ Buhârî, Salat, 78; Müslim, Hac, 258; Muvatta, Hac, 40.

⁴⁸ Kemâhî, a.g.e., II, 434.

⁴⁹ Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, Dâru'l-ma'rife, I-XIII, tahrir; Muhibbüddin el-Hatîb ta'lik; Abdülaziz Bâz, Beyrut, 1379/1960; Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî*, II, 465.

bir kaynaktır.⁵⁰ Öte yandan onun, Eyüp Sultanın kabrinin sur dışında olduğunu ve kendi zamanında ziyaret edildiğini söylemesi⁵¹ yaşadığı devre ait bilgiler aktarması (hadîs sosyolojisi) bakımından önemli görülebilir. Kemâhî devrin ilim anlayışının gereği olarak hiç kuşkusuz geleneğe bağlıdır. Rivâyette meçhul râvî varsa işaret etmekte, râvî adlarına ilişkin tashihler yapmakta⁵², râvînin tedlis yapıp yapmadığına, rivâyetinde sadûk kabul edilip edilmediğine dair bilgiler vermektedir.⁵³ Bu yüzden onun, râvî ile mervî arasındaki sahih rivâyete ulaşırken ehli hadîs kimliğini ön planda tuttuğu görülür. Kemâhî Hanefî mezhebine mensuptur; İmameyn'in görüşlerine de değinir. Şâfiî, Malikî, Hanbelî hatta Zâhirî mezheplerinin de fikhî tercihlerini zikretmesi⁵⁴, onun hadîs merkezli bir fikhî anlayışına sahip olduğunu ve mezhep taassubu içinde bulunmadığını gösterir. Rivâyetteki vehmi görmezden gelmez yani mütesâhil değildir. Bilakis vehmi ortadan kaldırmak için aslı kaynaklara müracaat eder.⁵⁵ İsnad tenkîdi yanı sıra Kemâhî, hadîsin sahih olmama sebeplerini Kur'an ayetlerine arz ederek metin tenkîdi de yapmaktadır. Mesela Mâlik'in Zührî> Kâbisa b. Züeyb tarîkiyle naklettiği⁵⁶ Hz. Osman'a (r.a) bir kişinin sorumluluğu altında bulunan iki kız kardeşin nikâhını bir arada tutmasının hükmünü sorması ile alakalı rivâyette, Beyzâvî'nin⁵⁷ kız kardeşlerin nikâhını "Ali'nin haram, Osman'ın da helal gördüğünü" söylemesini tenkîd etmektedir. Beyzâvî'nin görüşüne isnad ettiği مَا اجْتَمَعَ الْحَلَالُ وَالْحَرَامُ "Haram ile helal bir araya gelmez."⁵⁸ rivâyeti iki yönüyle problemlili kabul eder. Kemâhî'ye göre mezkûr rivâyet hem "...iki kız kardeşi birden almak size haram kılındı..."⁵⁹ mealindeki ayete ters düşer, hem de Hz. Osman ile Hz. Ali'nin (r.anhüma) hayatında bu tür bir uygulama söz konusu değildir. Ona göre rivâyeti Süyûtî⁶⁰ sahih kabul etmemektedir.⁶¹ Kemâhî, rivâyetin gayri müstakim olduğunu ve İmam Muhammed'e göre "iki kız kardeşin aynı anda nikâhlanmasının caiz olmadığını"⁶² ifade eder. Kemâhî'nin, Allah'ın dilemesi ve kulun iradesi gibi konularda Mutezile'yi tenkîd ve reddettiği⁶³, hadîsteki işkâli ortadan kaldırırken muhakkik âlimlerin eserlerini esas aldığı görülür.⁶⁴ Öte yandan Kemâhî, iyi bir dilcidir. Lügat kitaplarına müracaat etmek suretiyle şerh ettiği hadîslerde önce kelimeyi açıklar. Mesela en-necş (النَّجْش) = alış verişte ticaret malının fiyatını arttırmak ve es-silâ' (السِّلْع) = ticaret malı kelimelerini açıklarken kelimenin etimolojisi üzerinde durmaktadır.⁶⁵ Kemâhî, hadîs usûlü konularını da ihmal etmez; mesela Saîd b. el-Müseyyeb'in mürsellerinin en güvenilir olup tercih edildiğini ifade eder. Bunu Ali b. el-Medîni ile İbn Hacer gibi güvenilir âlimlerin görüşlerine dayandırır.⁶⁶ ... هذا الحديث دليل على جواز... şeklinde bir üslûp kullanarak hadîsten fikhî hükümler istinbat etmesi onun fakîh bir muhaddis olduğunu gösterir.⁶⁷

⁵⁰ Mesela bkz. Kemâhî, *el-Müheyyâ* II, 470, 473, 475; III, 22, 373.

⁵¹ Kemâhî, a.g.e., II, 468.

⁵² Kemâhî, a.g.e., IV, 147.

⁵³ Kemâhî, a.g.e., IV, 277.

⁵⁴ Kemâhî, a.g.e., II, 472; IV, 165

⁵⁵ Kemâhî, a.g.e., III, 20

⁵⁶ Mâlik b. Enes, *Muvattai Mâlik bi rivâyeti Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî*, I, 180 (537), thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, el-Mektebetü'l-ilmîyye, 2. Baskı. Trs.

⁵⁷ Bkz. Kadî Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, II, 68, thk. Muhammed Abdîrrahman el-Mar'aşlî, Dâru İhyâi't-türâsîl arabî, Beyrut, 1418/1998, 1. Baskı.

⁵⁸ Bkz; Şehâvî, *el-Mekâsîdül hasene fî beyânî kesirin minel ahâdisi'l-müştehire alâ'l-elsine*, I, 574 (941), thk. Muhammed Osman el-Haşet, Dâru'l-kitâbil-arabî, beyrut, 1405/1985, 1. Baskı.

⁵⁹ Nisa, 4/23.

⁶⁰ Münâvî, *Feyzu'l-kadir Şerhu'l-Câmi's-Sağîr*, VI, 447 (9957), el-Mektebetü't-ticariyyeti'l kübra, I-VI, Mısır, 1356/1. Baskı. [Hadîsin mütâbîleri için bkz. Abdürrezzâk, Ebû Bekr, b. Hemâm, *el-Musannef*, VII, 198 (12766), Habîburrahman el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, I-XI, Beyrut, 1403/1983, 2. Baskı; Sübkî, Ebu'l-Hasen Takîyyüddîn, *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*, III, 233, 234, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I-III, Beyrut, 1416/1995].

⁶¹ Fettenî rivâyetin zayıf isnadında inkıtâ' olduğunu, el-İrâkî'ye göre aslının bulunmadığını zikreder. Bkz. Fettenî, Muhammed Tahir b. Ali, *Tezkiretü'l-mevzûât*, I, 134, İdaretü't-tibâati'l-Müniriyye, 1343/1925, 1. Baskı.

⁶² Kemâhî, *el-Müheyyâ*, III, 33.

⁶³ Kemâhî, a.g.e., III, 87.

⁶⁴ Kemâhî, a.g.e., III, 377.

⁶⁵ Kemâhî, a.g.e., IV, 28.

⁶⁶ Kemâhî, a.g.e., IV, 183.

⁶⁷ Kemâhî, a.g.e., IV, 338.

Dolayısıyla Kemâhî rivâyetleri tetkik ve tahkikiyle, ayet ve hadîslerden istinbat ettiği fakih kimliğiyle dikkat çeker. Ne var ki yaşadığı dönemde Osmanlı gerilemeye yüz tuttuğundan siyasi mücadeleler içindedir. Devlet erkânı, bir yandan içinde bulunduğu ortamdan çıkmak için çırpınmakta ancak Lale Devri'ni yaşamaktan da geri kalmamaktadır. İlmî alanda içerdeki dinamiklerin far-
kında değildir.

B) Hadîs Çalışmaları ve Özellikleri

Bu bölümde Kemâhî'nin özellikle iki önemli hadîs şerhi ile bunların genel özellikleri üzerinde durulacak ve değerlendirme yapılacaktır. **1) el-Müheyyâ' fî keşfi esrârî'l-Muvatta'**: Eserin mevcut baskısı⁶⁸ Dâru'l-kütübî'l Mısriyye'deki nüsha esas alınarak basıldığı ve bu nüshanın asıl nüshadan yedi, müellifin vefatından iki yıl sonra istihsâh edildiği gerekçe gösterilerek müellif nüshası ve diğer iki nüshası görülmeden tahkikinin tek nüshaya dayanması sebebiyle tenkit edilmiştir.⁶⁹ 1166/1753 yılında *el-Müheyyâ'*ı tamamlayan⁷⁰ müellif, birçok kerametlere hem kendisinin ve talebelerinin hem de İstanbul halkının nâil olduğunu dile getirir. Kemâhî, yaşadıklarını ve işittiklerini Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile Muhammed Şeybânî'nin (ö. 189/805) manevi derecesinin bir tezahürü olarak görür.⁷¹ **a) Eserin Bazı Başvuru Kaynakları:** Kemâhî bu şerhinde *Esbâbü'n-Nüzûl/Vâhîdî* (ö. 468/1076)⁷², *Meâlimü't-tenzîl/Begavî* (ö. 516/1122)⁷³, *Keşşâf/Zemahşerî* (ö. 538/1144)⁷⁴, *Ahkâmu'l-Kur'an/İbnü'l-Arabî* (ö. 543/1148)⁷⁵ gibi birçok tefsirden yararlanmış, Kütüb-i sitte⁷⁶ başta olmak üzere hadîs ilimleri ve özellikle ricale dair kitaplara müracaat etmiştir. Şerhin hicri ilk dört asrı içine alan bazı örnek kaynakları şöyledir. İmam Muhammed (ö. 189/805) *Kitâbu'l-Âsâr*⁷⁷; Tayâlisî (ö. 204/819) *el-Müsne'd*⁷⁸; Abdurrezzak (ö. 211/826) *el-Musannef*⁷⁹; İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) *el-Musannef*⁸⁰; İshak b. Râhuye, (ö. 238/853) *el-Müsne'd*⁸¹; Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) *el-Müsne'd*⁸²; Buhârî (ö. 256/870) *et-Tarihu'l-kebir*⁸³; Müslim (ö. 261/875) *Kitâbu't-temyiz*⁸⁴; Ebû Dâvûd (ö. 275/889) *el-Merâsîl*⁸⁵; Bezzâr (ö. 292/905) *el-Müsne'd*⁸⁶; Ebû Ya'lâ Mevsilî (ö. 307/919) *el-Müsne'd*⁸⁷; Tahâvî (ö. 321/933) *Şerhu meâni'l-âsâr*⁸⁸; İbn Hibbân (ö. 354/965) *es-Sikat*⁸⁹; *es-Sahih*⁹⁰; Taberani (ö. 360/971) *M'ucem*⁹¹; Darekutni (ö. 385/995) *es-Sünen*⁹², *Kitâbu't-tetebbû*⁹³, *Ğarâibu Mâlik*⁹⁴; Hâkim (ö. 405/1014) *el-Müstedrek*⁹⁵... Şerhin mütekaddimûn dönemine ait belli başlı fıkıh, kelam, tarih, tasavvuf ve lügat başvuru kaynaklarına

⁶⁸ Eser Ebu'l-Fazl Dimyâtî'nin tahkikiyle, Dâru'l-hadîs tarafından, dört cilt olarak Kahire'de 1425/2005 yılında basılmıştır.

⁶⁹ Zeidan, Abdullah, "Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakub ve el-Muheyyâ adlı Muvatta Şerhi", s. 39, İÜ., SBE, 2010. (Basılmamış doktora tezi).

⁷⁰ Bkz. Kemâhî, *el-Müheyyâ'*, IV, 378.

⁷¹ Kemâhî, a.g.e., I, 30.

⁷² Kemâhî, a.g.e., III, 106.

⁷³ Kemâhî, a.g.e., III, 221.

⁷⁴ Kemâhî, a.g.e., III, 138.

⁷⁵ Kemâhî, a.g.e., III, 309.

⁷⁶ Kemâhî, a.g.e., II, 75; III, 290.

⁷⁷ Kemâhî, a.g.e., I, 45.

⁷⁸ Kemâhî, a.g.e., IV, 354.

⁷⁹ Kemâhî, a.g.e., II, 346.

⁸⁰ Kemâhî, a.g.e., III, 36.

⁸¹ Kemâhî, a.g.e., IV, 164.

⁸² Kemâhî, a.g.e., III, 111.

⁸³ Kemâhî, a.g.e., IV, 57.

⁸⁴ Kemâhî, a.g.e., III, 20.

⁸⁵ Kemâhî, a.g.e., IV, 38.

⁸⁶ Kemâhî, a.g.e., I, 45.

⁸⁷ Kemâhî, a.g.e., III, 180.

⁸⁸ Kemâhî, a.g.e., II, 108.

⁸⁹ Kemâhî, a.g.e., III, 129.

⁹⁰ Kemâhî, a.g.e., II, 119.

⁹¹ Kemâhî, a.g.e., II, 23.

⁹² Kemâhî, a.g.e., III, 67.

⁹³ Kemâhî, a.g.e., II, 434.

⁹⁴ Kemâhî, a.g.e., IV, 218.

⁹⁵ Kemâhî, a.g.e., II, 71.

ise şu eserler örnek verilebilir: Ebû Hanîfe (ö. 150/767) *Fıkhu'l-Ekber*⁹⁶, Vâkîdî (ö. 207/823) *el-Megâzî*⁹⁷, Belâzûrî (ö. 279/892-93) *Ensâbu'l-eşrâf*⁹⁸, Tirmizî (ö. 279/892) *eş-Şemâil*⁹⁹, Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) *Nevâdiru'l-usûl*¹⁰⁰, Ezherî (ö.370/980) *Tehzîbü'l-luga*¹⁰¹, İbn Cinnî (ö. 392/1002) *el-Hasâis*¹⁰², Cevherî (ö. 400/1009) *es-Sihâh*¹⁰³, Beyhakî (ö. 458/1066) *ed-Delâilün-Nübüvve*¹⁰⁴, Serahsî (ö. 483/1090) *el-Mebsût*¹⁰⁵, Gazzâlî (ö.505/1111) *Şerhu cenneti'l-esmâ*¹⁰⁶, İbn Rüşd (ö. 520/1126) *el-Beyan ve't-tahsîl*¹⁰⁷, Zemahşerî (ö. 538/1144) *el-Fâik fî garibi'l-hadîs*¹⁰⁸, Şehristânî (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal*¹⁰⁹, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) *el-Muntazam*¹¹⁰, *Sıfatü's-safve*¹¹¹ ... **b) el-Müheyâ Şerhinin Genel Özellikleri:** *el-Muvatta'* üzerine yazılmış önemli şerhler arasında hiç kuşkusuz İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071) *el-İstizkâr*'ı ile *et-Temhîd*'i başta gelir. Müellif, şerhini daha ziyade *el-Muvatta'*ın bablarına göre tertip etmiş, sened ile ilgili bilgilere fazla girmemiş, detaylı malumat için *et-Temhîd* adlı eserini referans vermiştir.¹¹² *et-Temhîd* şerhinde ise râvîleri esas almak suretiyle bir şerh metodu takip etmiştir.¹¹³ Bâcî (ö. 474/1081) de şerhinde fıkıh ağırlıklı bir metodu tercih eder.¹¹⁴ *el-Mesâlik* şerhinin önsözünde İbn Arabî (ö. 543/1148), şerhini İmam Mâlik'i (ö. 179/795) müdafaa etme gayretiyle, onun hadîsi re'y ile karıştırdığı ve hadîslerinin sahih olmadığı iddialarına cevap vermek için kaleme aldığını söyler.¹¹⁵ *Tenvîru'l-havâlik*'inde Süyûtî (ö. 911/1505), bazı müphem kelimeleri açıklamak, râvî isimlerini tashih etmek, bazı kelimelere açıklık getirmek suretiyle yetinir.¹¹⁶ Zürkânî (ö. 1122/1710), şerhini kendi zamanında *el-Muvatta'* hakkında artan saldırılardan korumak için yazmıştır.¹¹⁷ Kemâhî, kendinden önceki meşhur *Muvatta'* şerhlerini görmüş, incelemiş veya atıflarda bulunmuştur.¹¹⁸ *el-Müheyâ* şerhinde, Muhammed b. Hasan Şeybânî'ye (ö. 189/804) dayandırılan *Muvatta'* rivâyeti esas alır.¹¹⁹ Şeybânî'nin "zâhiru'r-rivâye" eserleri ile *el-Keysâniyyât*, *es-Siyeru's-sağîr*, *el-Hucce alâ ehli Medine*, *el-Âsâr* ve *el-Muvattâ'* rivâyetine sahip olduğunu söyler.¹²⁰ Kemâhî'nin, Ebû Hanîfe'nin hadîs ilmindeki zâfiyetine dair söylentilere cevap vermek için *Muvatta'*ın Şeybânî rivâyetini *el-Müheyâ* şerhinde esas aldığı manidar gelebilir. Kemâhî'nin yer

⁹⁶ Kemâhî, a.g.e., III, 86.

⁹⁷ Kemâhî, a.g.e., II, 473.

⁹⁸ Kemâhî, a.g.e., III, 41.

⁹⁹ Kemâhî, a.g.e., I, 40.

¹⁰⁰ Kemâhî, a.g.e., IV, 180.

¹⁰¹ Kemâhî, a.g.e., IV, 160.

¹⁰² Kemâhî, a.g.e., III, 416.

¹⁰³ Kemâhî, a.g.e., II, 31.

¹⁰⁴ Kemâhî, a.g.e., II, 445.

¹⁰⁵ Kemâhî, a.g.e., III, 331.

¹⁰⁶ Kemâhî, a.g.e., I, 32.

¹⁰⁷ Kemâhî, a.g.e., IV, 59.

¹⁰⁸ Kemâhî, a.g.e., III, 268.

¹⁰⁹ Kemâhî, a.g.e., IV, 184.

¹¹⁰ Kemâhî, a.g.e., IV, 344.

¹¹¹ Kemâhî, a.g.e., II, 38.

¹¹² Bkz. İbn Abdilberr, *el-İstizkâr fî şerhi mezâhibi ulemâi'l-emsâr*, I, 11, 12, 13; thk. Sâlim Muhammed Atâ- Muhammed Ali Muavviz, Dâru'l-kütüb ilmiyye, I-IX, Beyrut, 1421/200, 1. Baskı.

¹¹³ Bkz. İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta'i mine'l-meânî ve'l-esânîd*, I, 8, 9, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî-Muhammed Abdilkebir el-Bekrî, Vezâretü umûmî'l-evkâf, I-XXIV, el-Mağrib, 1387/1968.

¹¹⁴ Bkz. Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef, *el-Müntekâ Şerhu'l-Muvattâ'*, I, 2, Matbaatü's-seâde, I-VII, Mısır, 1332/1914, 1. Baskı.

¹¹⁵ Bkz. İbnü'l-Arabî, Ebûbekir Muhammed b. Abdillâh el-Meâfirî, *el-Mesâlik fî şerhi Muvattai Mâlik*, I, 331, 332, talik Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymânî-Âişe binti'l-Hüseyn es-Süleymânî, I-VIII, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1428/2007, 1. Baskı.

¹¹⁶ Örnekler için bkz. Süyûtî, Abdurrahman b. Ebîbekr Celâlüddin, *Tenvîru'l-havâlik şerhu Muvatta'i Mâlik*, I, 22, 23, 24, el-Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kübrâ, I-II, Mısır, 1389/1969.

¹¹⁷ Zürkânî, Muhammed b. Abdilbâkî el-Mısırî el-Ezherî, *Şerhu'z-Zürkânî alâ Muvattai Mâlik*, I, 51, thk. Taha Abdîr-raûf Sa'd, Mektebetü's-sekâfe, I-IV, Kahire, 1424/2003, 1. Baskı.

¹¹⁸ Bkz. Kemâhî, *el-Müheyâ*, I, 44, 64; IV, 155, 158.

¹¹⁹ Kemâhî, a.g.e., I, 27.

¹²⁰ Kemâhî, a.g.e., I, 29.

yer mezhep görüşlerini izah ederken konuları geniş tuttuğu ve bab başlıklarını izah ettiği¹²¹, râvîlerin kimlik bilgilerini daha geniş açıkladığı, lakap ve künyeler hakkında bilgiler verdiği, vefat tarihlerine itibar ettiği, râvînin sahâbî veya tâbiûndan olup olmadığını izah ettiği görülür.¹²² Râvîler hakkında cerh ve tadil yönüyle incelemeler yapar¹²³, rivâyetin değeri hakkında bilgiler verir¹²⁴, hadîs metinlerini izah ederken ayetlerden ve mütâbî' hadîslerden istifade eder.¹²⁵ Arap dili ve belagatinden yararlanır.¹²⁶ Ayrıca Kuran ayetlerine müracaat ederek hadîste anlaşılmayan kelimeleri açıklar.¹²⁷ Yer yer hadîsin hikmetlerinden bahsetmekte¹²⁸, farklı *Muvatta* nüshalarına işaret etmekte¹²⁹, lafız farklılıklarına değinmekte¹³⁰, ulema kavline itibar göstermektedir.¹³¹ Mezhep imamlarının görüşleri ve aralarındaki ihtilafı verir.¹³² Nâsih ve mensûha dair bilgilere değinir.¹³³ Hz. Peygamberin (s.a.s) hayatından örnekler zikreder.¹³⁴ Râvîlerin yerleşim yerleri hakkında bilgi verir.¹³⁵ **2) Tenvîru's-sened fî îzâhi rumûzi'l-Müsned li Ebî Hanîfe:** Pek çok sahâbîyi gördüğü için Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) isnad edilerek nakledilen haberin değeri elbette üstündür. Ancak ona isnad edilen ve talebeleri aracılığıyla nakledilen *el-Âsâr*¹³⁶ gibi hadîs metinleri yanı sıra "*el-Müsned*" adını taşıyan eserler meşhurdur. Bu haberlerin isnad ve metni değerlendirmeye muhtaçtır. Birçok âlim ona nisbet edilen hadîsleri şerh etme ihtiyacı hissetmiştir. Ebû Hanîfe, Mâlik'in *el-Muvatta*'nı tasnif etmesi gibi bizzat *el-Müsned*'ini kendisi kaleme almamıştır. Ali el-Kârî'ye göre Ebû Hanîfe'nin hadîsin mana ile rivâyetine itimat etmemesi âlimlerin müsned hadîs elde etme gayretlerini etkilemiştir.¹³⁷ *Müsned* adını taşıyan eserlerden on beşini senedlerini dikkate almak suretiyle bir araya getiren Hârizmî (ö. 665/1267), Mûsâ b. Zekeriyâ el-Hasfekî (ö. 650/1253)¹³⁸ rivâyetiyle *Câmiu'l-mesânîd* adını verdiği eseri vücuda getirmiştir. Hârizmî eseri fıkıh bablarına göre tertip etmek, tekrarları çıkartmak, hadîslerin mütâbî' ve şâhidlerini vermek, Ebû Hanîfe'den hangi tarikle hangi hadîsi kimin tahrir ettiğini beyan etmek, munkatı' olanları mevsûl, mürsel olanları da ref etmek gayesiyle yola çıkmıştır. Ancak bu tertib, eser üzerinde birçok şerh faaliyetini de beraberinde getirmiştir. En önemli şerhlerinden biri, Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) *Senedü'l-enâm*'ıdır. Bu eserinde müellif, rivâyetleri fıkıh bablarına göre yeniden tertip ve şerh etmiş, çalışma ilim dünyasında dikkat çekmiş, Kemâhî (ö. 1171/1757) de şerhinde bu kitaptan istifade etmiştir.¹³⁹ Kemâhî'ye göre *el-Müsned*, adını müsned hadîsten alır. "*Müsned*, isnadı Hz. Peygambere ulaşan hadîstir. Bu bağlamda mütevâtir, meşhur ve âhad haberler bu tanı-

¹²¹ Kemâhî, a.g.e., I, 84.

¹²² Kemâhî, a.g.e., I, 43, 49.

¹²³ Kemâhî, a.g.e., I, 28, 83.

¹²⁴ Kemâhî, a.g.e., III, 55.

¹²⁵ Kemâhî, a.g.e., IV, 321.

¹²⁶ Kemâhî, a.g.e., I, 44.

¹²⁷ Kemâhî, a.g.e., I, 57, 99.

¹²⁸ Kemâhî, a.g.e., IV, 338.

¹²⁹ Kemâhî, a.g.e., I, 49.

¹³⁰ Kemâhî, a.g.e., III, 172.

¹³¹ Kemâhî, a.g.e., III, 169.

¹³² Kemâhî, a.g.e., IV, 163.

¹³³ Kemâhî, a.g.e., III, 116.

¹³⁴ Kemâhî, a.g.e., III, 205, 408.

¹³⁵ Kemâhî, a.g.e., II, 370.

¹³⁶ Bkz. Özşenel Mehmet, "*Hadîste İlk Musannifler ve Ebû Hanîfe'nin Tasnifteki Rolü*", EKEV Akademi Dergi, yıl 12, sayı 34, S. 199, 2008.

¹³⁷ Ali el-Kârî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 7, thk. Halil Muhyiddin el-Meys, Dâru'l-kütübil ilmiyye, Beyrut, 1405/1985, I. Baskı).

¹³⁸ Bu zatın nisbesi el-Hasfekî şeklinde galatı meşhur olmuştur. Ancak *el-Müsned* rivâyetiyle meşhur olan âlim Musa b. Zekeriyâ el-Hasfekî'dir. (Bkz. Kettânî, Abdülhayy b. Abdilkebir, *Fehresü'fehâris ve'l-esbât ve mu'cemu'l-meâcim ve'l-meşhât ve'l-müselâlat*, II, 721, thk. İhsan Abbas, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, I-II, Beyrut, 1402/1982). Şârih Ali el-Kârî onu Diyarbakır yakınında Hasankeyf'e (Hısnıkeyfâ) nisbet etmiş ve "*el-Hasfekî*" şeklinde nisbenin okunuşunu hocası es-Sindî'ye isnad etmiştir. (Bkz. Ali el-Kârî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 7). Kemâhî de bu nisbeyi aynı şekilde zabt etmiştir. Bkz. *Tenvîru's-sened*, vr. 5b.

¹³⁹ Kemâhî, *el-Müheyya*, I, 43.

mın içine girer. Ebû Hanîfe, talebelerine kolaylık sağlamak için müsned haberleri Hz. Peygamber (s.a.s) isnad etmiştir.”¹⁴⁰ Kemâhî, *el-Müheyyâ* şerhini tamamlayınca, Hanefî mezhebinin görüşlerine dayanak olması için Ebû Hanîfe’nin el-Hasfekî rivâyeti *Câmiu’l-mesânîd*’den tasnif metodunu beğendiği için hadîs nakletmeye başladığını söyler. Talebeleri ve halkın talebi üzerine içerdiği fikhî hükümleri yanı sıra hadîs çeşitleri, râvîlerin özellikleri, tabakaları ve mertebelerini esas alan bir şerh yazmaya karar verir. Ona göre bu tür bir metotla hadîs ilimleri daha kolay anlaşılacaktır. Kemâhî, râvî merkezli düşündüğü bu metodu *Tenvîru’s-sened*’inde uygulamaya başlarken İbn Hacer’in (ö. 852/1448) tercihlerine itibar etmiştir.

Kemâhî’nin on iki kısma ayırdığı râvîlerin (Evsâfu’r-ruvât) özellikleri şöyledir: **1)** Sahabe oldukları sabit görülenler **2)** Evsaku’n-nâs gibi ismi tafdîl sıygasıyla medhedilen veya sika sika gibi peş peşe gelen sıfatla tevsik edilen veyahut sika hafız şekliyle tarif edilenler **3)** Sika, mutkin, esbet veya adl gibi tek sıfatla anılanlar **4)** Zikredilen ilk üç derecede bir kusur sebebiyle daha düşük seviyede olanlar ile sadûk, leyse bihi be’s ve leyse be’s lafızlarıyla durumlarına işaret edilenler **5)** Dördüncü mertebeliklerden daha düşük olanlar; sadûk, seyyiü’l-hıfz, evvelühü evhâm, yuhtiü veya teğayyür bi âhirihi lafızlarıyla veyahut şii, kaderî, nâsibî, mürciî olduğuna dair faaliyetinde bulundukları tespit edilenler **6)** Kendisinin pek az rivâyeti olduğu bilinip hadîsinin terk olunacağı tespit edilemeyen, leyyinül hadîs lafzıyla cerh edilmeyip mütabii ile makbul olduğuna işaret bulunanlar **7)** Sika olmayan birçok râvînin kendisinden rivâyette bulunduğu, mestûr veya mechûlû’l-hâl lafzıyla cerhine işaret olunanlar **8)** Kendisinde itibar olunan bir sikalık özelliği bulunmayan ancak hadîs âlimlerinin yorum yapmadığı ve zayıf lafzıyla işaret etmekle yetindikleri, genelde zayıf olduğuna dair özellik bulunanlar **9)** Pek çok râvînin kendisinden rivâyette bulunmadığı ancak mechûl lafzıyla işaret edilen ve sika görülmeyenler **10)** Zayıf olmakla birlikte sika kabul edilmeyen metrûk, metrûkü’l-hadîs, vâhi’l-hadîs, sâkıt gibi lafızlarla cerh edilenler **11)** Yalancılıkla itham olunanlar **12)** Her ne sebeple olursa olsun yalancılık (kizb) ve hadîs uydurmacılık (va’z) ile itham olunanlar.¹⁴¹

Kemâhî’nin on iki mertebeye ayırdığı râvîler tabakasının (Tabakâtü’r-ruvât) özellikleri ise şöyledir: **1)** Sahabe olduğunda ittifak edilenler **2)** Saîd b. el-Müseyyeb gibi kibârî-tâbiînden olanlar ile muhadram olduğu sabit bulunanlar **3)** Hasan el-Basrî ve İbn Sîrin gibi orta tabaka tâbiîn olanlar **4)** Zührî, Katâde gibi kibârî tâbiînden rivâyetleri ile öne çıkan ve orta tabakadan hemen sonra gelen hadîs âlimleri **5)** A’mes gibi sahabeyi gören tâbiînin yaşı küçük hadîs âlimleri **6)** Ebû Hanîfe gibi sahabe ile muâsır olan en küçük tâbiîn uleması **7)** Mâlik, es-Sevrî, Hammâd b. Ebî Hanîfe gibi etbâu’t-tâbiînin büyük âlimleri **8)** İbn Uyeyne ve İbn Uleyye gibi etbâu’t-tâbiînin orta tabaka hadîs âlimleri **9)** Yezîd b. Harun, Şâfiî, Ebû Dâvûd Tayâlisî, Abdurrezzak gibi etbâu’t-tâbiînin orta tabakasındaki âlimler **10)** Ahmed b. Hanbel gibi tâbiîne yetişemeyip etbâu’t-tâbiînin büyüklerinden hadîs nakleden âlimler **11)** Buhârî, ez-Zührlî gibi orta tabaka etbâu’t-tâbiîn uleması **12)** Tirmizî gibi etbâu’t-tâbiînin yaşça küçüklerinden hadîs nakleden hadîs âlimleri.¹⁴²

a) Tenvîru’s-Sened’in Bazı Başvuru Kaynakları: Kemâhî bu çalışmasında birçok kitaba atıf yapmakta, ilk dönem başvuru kaynakları başta olmak üzere pek çok eserden istifade etmektedir. Mesela; İmam Muhammed (ö. 189/805) *Kitâbu’l-Âsâr*¹⁴³; İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) *el-Musannef*¹⁴⁴; Kütüb-i Sitte müelliflerinin eserleri¹⁴⁵; Ebû Ya’lâ Mevsilî (ö. 307/919) *el-Müsened*¹⁴⁶; Hakîm et-Tirmizî, (ö. 320/932) *Nevâdiru’l-usûl*¹⁴⁷; Tahâvî (ö. 321/933) *Şerhu meâni’l-âsâr*¹⁴⁸; Ukaylî (ö. 322/934) , *ed-Duafâ*¹⁴⁹; Taberânî (ö. 360/971) *el-Mu’cemu’l-kebir*¹⁵⁰; el-

¹⁴⁰ Kemâhî, *Tenvîru’s-sened*, vr. 7a.

¹⁴¹ Kemâhî, *Tenvîru’s-sened*, vr. 1b, 2a.

¹⁴² Kemâhî, a.g.e., vr. 2ab.

¹⁴³ Kemâhî, a.g.e., vr. 736a.

¹⁴⁴ Kemâhî, a.g.e., vr. 992a.

¹⁴⁵ Kemâhî, a.g.e., vr. 19a; 726a; 762a; 1042a.

¹⁴⁶ Kemâhî, a.g.e., vr. 973b.

¹⁴⁷ Kemâhî, a.g.e., vr. 1011b.

¹⁴⁸ Kemâhî, a.g.e., vr. 715b.

¹⁴⁹ Kemâhî, a.g.e., vr. 725b.

¹⁵⁰ Kemâhî, a.g.e., vr. 745b; 1005a.

*Mu'cemu'l-levsat*¹⁵¹; Hâkim (ö. 405/1014) *el-Müstedrek*¹⁵²; İbn Abdilberr (ö. 463/ 1071), *el-İstîâb*¹⁵³; Hatîb Bağdadî (ö. 463/1070), *Tarihu Bağdad*¹⁵⁴; Deylemî (ö. 509/1115) *Firdevs*¹⁵⁵; Begavî (ö. 516/1122) *Meâlimü't-tenzîl*¹⁵⁶; Kadî İyâz, (ö. 544/1149) *Meşâriku'l-envâr*¹⁵⁷; İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) *en-Nihâye*¹⁵⁸; Münzirî (ö. 656/1258) *et-Terğîb ve't-terhîb*¹⁵⁹; Zehebî (ö. 748/1347) *Siyeru'l-lâmi'n-nübela*¹⁶⁰...

b) Tenvîru's-Sened'in Genel Özellikleri: Kemâhî, şerhine kelime tahlilleriyle başlar. Kavramların önce lügat manalarını daha sonra ıstılah yönünü açıklar.¹⁶¹ Bab başlıklarına sadık kalmıştır. Fıkî hükümler çıkartır, başlıklar arasında irtibata dikkat çeker ve aralarında münasebet kurar.¹⁶² Râvînin hangi tabakadan olduğunu, kimliğini, nesebini, vefat tarihini açıklar, kişi ve yer isimlerinin okunuşunu zabt eder.¹⁶³ Ensab kaynaklarına atıf yapar.¹⁶⁴ Biyografisini verirken râvî tekrarı yapmaz.¹⁶⁵ Râvînin semâ ile ilgili bilgilendirmeler yapar.¹⁶⁶ Muhtelit olan râvîyi açıklar.¹⁶⁷ Cerhe tabî olan râvînin (Şîîdir, leyse bi kavî, müdellis gibi lafızlarla) özelliğini zikreder.¹⁶⁸ Bazen hadîsi destekleyen haberlere senediyle yer verirken¹⁶⁹, bazen de «مَا مِنْ مَرِيضٍ يَقْرَأُ عِنْدَهُ سُورَةُ {يس} إِلَّا مَاتَ رِيَانًا، وَأَدْخَلَ قَبْرَهُ رِيَانًا، وَخُشِرَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ رِيَانًا» örneğinde görüleceği üzere hadîsten istidlal ettiği haberleri zikretmekle yetinir.¹⁷⁰ Ayetlerle konuyu destekler.¹⁷¹ Bab başlığından istinbat ettiği hükümle irtibatlı olan ayeti zikreder.¹⁷² Hadîsi tahlil ederken Arap dili ve belagatine dair izahlar yapar.¹⁷³ Bazen metinde geçen bir kelimedenden fıkî hükümler istidlal eder.¹⁷⁴ Yer yer soru cevap metodunu kullanır.¹⁷⁵ Fıkî hükümler çıkartırken cumhuru ulemanın görüşünü ihmal etmez.¹⁷⁶ İcma olan hükmü açıklar.¹⁷⁷ Mezhep imamı ile ashabının görüşlerine¹⁷⁸, konu ile ilgili sahâbî veya tâbiün kavline¹⁷⁹, ulemanın hadîsle ihtilafına¹⁸⁰ işaret ettiği görülür. *el-Müheyyâ*'ı bazen kaynak olarak gösterir¹⁸¹, Ali el-Kârî'nin *el-Müsned* şerhinden istifade etmiştir.¹⁸² Mesela «خُبْكُ» rivâyetinde¹⁸³ olduğu gibi bazen tenkitler yapar; Sağânî'nin mezkûr hadîse mevzu demesini eleştirir ve rivâyetin mevzu olmadığını iddia eder. Bu örnekte Sehâvî'nin sükût etmesini de tenkit etmektedir. Süyûtî, Ali el-Kârî gibi âlimleri mezkûr hadîste kaynak göstererek

¹⁵¹ Kemâhî, a.g.e., vr. 1000a.

¹⁵² Kemâhî, a.g.e., vr. 714a.

¹⁵³ Kemâhî, a.g.e., vr. 1135b.

¹⁵⁴ Kemâhî, a.g.e., vr. 19a.

¹⁵⁵ Kemâhî, a.g.e., vr. 981b.

¹⁵⁶ Kemâhî, a.g.e., vr. 716a.

¹⁵⁷ Kemâhî, a.g.e., vr. 737b.

¹⁵⁸ Kemâhî, a.g.e., vr. 970a.

¹⁵⁹ Kemâhî, a.g.e., vr. 757b.

¹⁶⁰ Kemâhî, a.g.e., vr. 16a.

¹⁶¹ Kemâhî, a.g.e., vr. 13b.

¹⁶² Kemâhî, a.g.e., vr. 13a, 1032a.

¹⁶³ Kemâhî, a.g.e., vr. 15a; 739b; 1025a.

¹⁶⁴ Kemâhî, a.g.e., vr. 746a.

¹⁶⁵ Kemâhî, a.g.e., vr. 722a.

¹⁶⁶ Kemâhî, a.g.e., vr. 754a.

¹⁶⁷ Kemâhî, a.g.e., vr. 754a.

¹⁶⁸ Kemâhî, a.g.e., vr. 754a; 755b.

¹⁶⁹ Kemâhî, a.g.e., vr. 17a.

¹⁷⁰ Kemâhî, a.g.e., vr. 1006a.

¹⁷¹ Kemâhî, a.g.e., vr. 18b.

¹⁷² Kemâhî, a.g.e., vr. 751b.

¹⁷³ Kemâhî, a.g.e., vr. 26a.

¹⁷⁴ Kemâhî, a.g.e., vr. 750a.

¹⁷⁵ Kemâhî, a.g.e., vr. 25a.

¹⁷⁶ Kemâhî, a.g.e., vr. 705b.

¹⁷⁷ Kemâhî, a.g.e., vr. 727a.

¹⁷⁸ Kemâhî, a.g.e., vr. 709b.

¹⁷⁹ Kemâhî, a.g.e., vr. 727a.

¹⁸⁰ Kemâhî, a.g.e., vr. 1057b.

¹⁸¹ Kemâhî, a.g.e., vr. 750a; 1024a; 1059b.

¹⁸² Kemâhî, a.g.e., vr. 757b.

¹⁸³ Ebû Dâvûd, Edeb, 115, 116.

hadîsin hasen hükmünde olduğunu savunur.¹⁸⁴ Hadîs ıstılahlarına dair açıklamalarda bulunur.¹⁸⁵ Rivâyetin hadîs usûlû açısından hükmünü açıklar.¹⁸⁶ Konu ile ilgili farklı rivâyet varsa zikreder.¹⁸⁷ Hadîsin tariklerine vakıftır.¹⁸⁸ Rivâyetin merfu şeklini verir.¹⁸⁹ Maktu' rivâyetleri açıklar.¹⁹⁰ Hadîsin sebebi vürûdunu zikreder.¹⁹¹ Tespit edebildiği illet varsa izah eder.¹⁹² Tirmizî'nin hadîs hakkında verdiği hükme itibar eder.¹⁹³ Fakihlerin hadîs ıstılahıyla ilgili tercihlerini verir.¹⁹⁴ Zührî (ö. 124/742), Mâlik (ö. 179/795), İbn Uyeyne (ö. 198/814) gibi mütekaddimûn ve Hulvânî (ö. 242/857) gibi müteahhirûn uleması ile Mağrib âlimleri arasında tahdis ve sema konusunda hadîs rivâyetine dair farklı yaklaşımların olmadığını söyler.¹⁹⁵ Türkçe'de kullanılan (Örneğin Cibinlik gibi) bazı kelime karşılıklarına işaret eder.¹⁹⁶ Mutezile, Haricîler ve Mürcie gibi fırkaları tenkîd eder.¹⁹⁷ Siyeri Nebî'ye dair örnekler verirken sahâbî râvîler hakkında açıklamalarda bulunur.¹⁹⁸ Muhadram olan râvî ve rivâyeti hakkında bilgi verir.¹⁹⁹ Tasavvufi yorumlara nadiren girer.²⁰⁰ Menkıbe türü örnekler verir.²⁰¹ Hâkim'in rivâyeti tashih etmesini yeterli görmesi Zehebî'nin *Telhis*'inden bahsetmemesi ise dikkat çeker.²⁰² Kemâhî, *Tenvîru's-sened*'ini 1169 yılı Şevval ayının 14. Pazar günü yazmaya başlamış ve vefat ettiği 1171/1757 yılı Muharrem ayında bir Cuma günü 71 yaşında iken tamamlamıştır.²⁰³ *Tenvîru's-sened*'de 525 hadîsin şerhi yapılmıştır.²⁰⁴ Bu tebliğde incelemeye esas aldığımız nüshanın 866a ile 969b arası eksiktir.²⁰⁵

Sonuç

Kemâhî, birçok İslami ilim dalında yetişmiş, hadîsçi kimliği ile öne çıkmış bir Osmanlı âlimidir. Kemah'ta doğup büyümüş, XVIII. Yüzyılda İstanbul'da genç yaşlardan itibaren ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Devrin safâhatı içinde yer almamış, siyasetle yıpranmamıştır. Osmanlı'nın bazı yeniliklerle düşüşe çareler aramak için çırpındığı dönemde Kemâhî, ilim ve irşat faaliyetleriyle güvenilir bir âlim duruşu sergilemiştir. Ömrünün son demlerine kadar telif ve tedris ile meşgul olmuştur. Hadîs alanında iki önemli eser bırakmıştır; *el-Müheyyâ* adlı *Muvatta* şerhi ancak 2004 yılında ilim dünyasına kazandırılabilmiştir. Diğeri Ebû Hanîfe'nin *el-Müsned* şerhi *Tenvîru's-sened*'idir; henüz basılmamıştır. Bu çalışmasına dair tahkîk faaliyetimiz devam etmektedir. Osmanlı'nın şerh ve derlemeciliği tercih ettiği yıllarda Kemâhî, hadîs çalışmalarını ilmî tenkîd ve tahkîke dayalı bir yaklaşımla devam ettirmiştir. Zengin bir kütüphanesi vardır; haberin kaynağına ulaşmak için istifade ettiği anlaşılmaktadır. Hadîs alanındaki her iki eserinde metodolojik yönü dikkat çeker. Rical bilgisi ve râvî tenkidinde dikkatlidir. Bunun yanı sıra o fakih ve müfessirdir; ancak katı bir Hanefî değildir; farklı mezhep görüşlerine açıktır, tercihlerde bulunur. Devrin Osmanlı medreselerinde okutulan kitapları yakından takip etmesi, bunlardan kimisini şerh ve ihtisar yapması onun eğitim ve irşat alanında aktif olduğunu gösterir. Akâid ve dile dair hâşiye

¹⁸⁴ Kemâhî, *Tenvîru's-sened*, vr. 1008a.

¹⁸⁵ Kemâhî, a.g.e., vr.991b.

¹⁸⁶ Kemâhî, a.g.e., vr.712a; 720a.

¹⁸⁷ Kemâhî, a.g.e., vr.729a.

¹⁸⁸ Kemâhî, a.g.e., vr.745b.

¹⁸⁹ Kemâhî, a.g.e., vr.712a.

¹⁹⁰ Kemâhî, a.g.e., vr.723b.

¹⁹¹ Kemâhî, a.g.e., vr.978a.

¹⁹² Kemâhî, a.g.e., vr.1061b; 1063b.

¹⁹³ Kemâhî, a.g.e., vr.733b.

¹⁹⁴ Kemâhî, a.g.e., vr.707b.

¹⁹⁵ Kemâhî, a.g.e., vr.1059b.

¹⁹⁶ Kemâhî, a.g.e., vr.996a.

¹⁹⁷ Kemâhî, a.g.e., vr.1082a; 1184a.

¹⁹⁸ Kemâhî, a.g.e., vr.725b.

¹⁹⁹ Kemâhî, a.g.e., vr.724a; 765b.

²⁰⁰ Kemâhî, a.g.e., vr.30a.

²⁰¹ Kemâhî, a.g.e., vr.20a.

²⁰² Kemâhî, a.g.e., vr.973b.

²⁰³ Kemâhî, a.g.e., vr.1147b.

²⁰⁴ Kemâhî, a.g.e., vr.1146a.

²⁰⁵ Kemâhî, *Tenvîru's-sened fi izâhi rumûzi'l-Müsned*, Samsun İl Halk Kütüphanesi, nr.1010.

şerh çalışmaları da bulunan Kemâhî, ne yazık ki pek çok Osmanlı ilim ehli gibi Lale devrinde unutulmuş İslam âlimleri arasında yer almıştır.

Kaynaklar

- ABDÜRREZZÂK, Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî (ö. 211/826), *el-Musannef*, Habîburrahman el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, I-XI, Beyrut, 1403/1983, 2. Baskı.
- AFYONCU, Erhan, “İbrâhim Müteferrika”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XXI, 324-327 İstanbul, 2000; “*Mehmed Said Paşa, Yirmisekizçelebizâde*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XXVIII, 524-526, İstanbul, 2003; “*Müteferrika*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XXXII, 183-185, İstanbul, 2006; “*Zenta*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XXXIV, 279-281, İstanbul, 2013.
- AKTEPE, Münir, “*Damad İbrâhim Paşa*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), VIII, 441-443, Ankara, 1993; *Patrona İsyanı*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1958.
- ALGAR, Hamid, “*Molla*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XXX, 238-239, İstanbul, 2005.
- ALÎ el-KÂRÎ (ö. 1014/1605), *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys, Dâru'l-kütübil ilmiyye, Beyrut, 1405/1985, 1. Baskı.
- ARIKAN, Zeki, “*Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi*” Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XXXIII, 551-552, İstanbul, 2013.
- BÂCÎ, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef (ö. 474/1081), *el-Müntekâ Şerhu'l-Muvattâ'*, Matbaatü's-seâde, I-VII, Mısır, 1332/1914, 1. Baskı.
- BAĞDÂDÎ, İsmail Paşa, (ö. 1339/1920), *Hediyetü'l-arifin esmai'l-müellifin ve asarü'l-musannifin*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, I-II, Lübnan, 1370/1951; *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zünûn*, III, 177, neşr. Muhammed Şerefüddin Yalıtıkaya-Rifat Bilge el-Kilisî, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, trs.
- BEYDİLLÎ, Kemal, “*Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XXXI, 514-516, İstanbul, 2006.
- BURSALI, Mehmet Tahir, (ö.1343/1925), *Osmanlı Müellifleri*, Haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, trs.
- FETTENÎ, Muhammed Tahir el-Hindî (ö. 986/1578), *Tezkiretü'l-mevzûât*, İdaretü't-tibâati'l-Müniriyye, 1343/1925, 1. Baskı.
- HATİBOĞLU, İbrahim, “*el-Müsned*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XXXII, 101-103, İstanbul, 2006.
- İBN ABDİLBERR, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh en-Nemerî (ö.463/1071), *el-İstizkâr fî şerhi mezâhibi ulemâi'l-emsâr*, I, 11, 12, 13; thk. Sâlim Muhammed Atâ- Muhammed Ali Muavviz, Dâru'l-kütübil ilmiyye, I-IX, Beyrut, 1421/2000, 1. Baskı; *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta'i mine'l-meânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî-Muhammed Abdilkebir el-Bekrî, Vuzâretü umûmî'l-evkâf, I-XXIV, el-Mağrib, 1387/1968.
- İBN HACER, Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1448), *Fethu'l-bârî Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, Dâru'l-ma'rife, I-XIII, tahric; Muhibbüddin el-Hatîb ta'lik; Abdülaziz Bâz, Beyrut, 1379/1960.
- İBNÜ'L-ARABÎ, Ebûbekir Muhammed b. Abdillâh el-Meâfirî (ö. 543/1148), *el-Mesâlik fî şerhi Muvattai Mâlik*, talik Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymânî-Âişe binti'l-Huseyn es-Süleymânî, I-VIII, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1428/2007, 1. Baskı.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “*Galata Sarayı*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XIII, 322-323, Ankara, 1996.
- KAÇALİN, Mustafa S., “*Vankulu*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XXXII, 513, İstanbul, 2012.
- KADÎ BEYZÂVÎ, Nâsirüddin Ebû Saîd eş-Şirâzî, (ö. 685/1286), *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'asî, Dâru ihyâi't-türâsil arabî, Beyrut, 1418/, 1. Baskı.
- KEHHÂLE, Ömer Rıza (ö. 1408/1987), *Mu'cemü'l-müellifin*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, I-XIII, Beyrut, 1376/1957.
- KEMÂHÎ, Osman b. Yakub (ö. 1171/1757), *Berekâtü'l-ibrâr fi'l-akâid*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Arşiv nr. 4894, 58 varak; *el-Müheyyâ' fî keşfi'l-esrâri'l-Muvatta'*, thk. Ebu'l-Fazl ed-Dimyâtî, Ahmed Ali, Dâru'l-hadis, I-IV, Kahire, 1425/2005; *Nûru'l-ef'ide*, Âtîf Efendi Kütüphanesi, Arşiv nr. 324, 348 varak; *Tenvîru's-sened fî izâhi rumûzi'l-Müsned*, *Samsun İl Halk Kütüphanesi*, nr.1010, 569 varak, müstensih İsmail b. Muhammed, istinsâh tarihi 1180/1767.
- KETTÂNÎ, Abdülhayy b. Abdilkebir (ö. 1382/1962), *Fehresü'fehâris ve'l-esbât ve mu'cemu'l-meâcim ve'l-meşihât ve'l-müselselat*, thk. İhsan Abbas, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, I-II, Beyrut, 1402/1982.
- KOSTANTİNÎ, Süleymân b. Fâzıl b. Ahmed b. Mustafa er-Rûmî el-Vâız (ö. 1134/1721), *el-Fevâidü's-seniyye fî şerhi'l-akâidi'l-adudiyye*, Ahmet Paşa Kütüphanesi, nr. 152.
- MÂLİK, b. Enes el-Medenî (ö. 179/795), *Muvattai Mâlik bi rivâyeti Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, el-Mektebetü'l-ilmiyye, 2. Baskı. Trs.
- MERT, Özcan, “*Âyan*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), IV, 195-198, Ankara, 1991.

- MÜNÂVÎ, Zeynüddin Abderraûf (ö. 1031/1621), *Feyzu'l-kadir Şerhu'l-Câmi's-sağır*, el-Mektebetü't-ticariyyeti'l kübra, I-VI, Mısır, 1356/1937, 1. Baskı.
- NÜVEYHİZ, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzır*, I, 345, Müessesetü Nüveyhizi's-sekâfiyye, I-II, Beyrut, 1409/1988, 2. Baskı.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “*Edirne Vak'ası*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), X, 445-446, İstanbul.1994; “*Patrona İsyamı*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XXXIV, 189-192, İstanbul, 2007.
- ÖZEL, Ahmed, “*Timurtâşî*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XXXXI, 188-189, İstanbul, 2012.
- ÖZEN, Şükrü, “*Teftazânî*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XXXX, 299-308, İstanbul, 2011.
- ÖZŞENEL Mehmet, “*Hadîste İlk Musannifler ve Ebû Hanîfe'nin Tasnifteki Rolü*”, EKEV Akademi Dergi, yıl 12, sayı 34, S. 199, 2008.
- ÖZTUNA, Yılmaz, (ö. 1433/2012), *Büyük Türkiye Tarihi*, 124, 128-131, Ötüken Yayınevi, I-XIII, İstanbul, 1978.
- SEHÂVÎ, Şemsüddin Ebu'l-hayr (ö. 902/1496), *el-Mekâsîdül hasene fî beyâni kesirin minel ahâdisi'l-müştehire alâ'l-elsine*, thk. Muhammed Osman el-Haşet, Dâru'l-kitabil-arabi, beyrut, 1405/1985, 1. Baskı.
- SÜYÛTÎ, Abdurrahman b. Ebîbekr Celâlüddin, (ö. 911/1505), *Tenvîru'l-havâlik şerhu Muvatta'i Mâlik*, el-Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kübrâ, I-II, Mısır, 1389/1969.
- SÜBKÎ, Ebu'l-Hasen Takıyyüddîn Ali b. Abdilkâfî (ö. 756/1355), *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*, Dâru'l-kütübi'l-il-miyye, I-III, Beyrut, 1416/1995.
- TAYŞI, Mehmet Serhan, “*Fezullah Efendi*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XII, 527-528, İstanbul, 1995; “*Millet Kütüphanesi*”, DİA, XXX, 70-71, İstanbul, 2005.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, (ö. 1397/1977), *Büyük Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, I-VI, Ankara, trs.
- YILDIRIM, Selahattin, “*Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Muheyyâ adlı Muvatta Şerhi*”, Ekev Akademi Dergi, Yıl: 2004, Sayı: 20, Sayfa: 197-220.
- ZEİDAN, Abdullah, “*Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakub ve el-Muheyyâ adlı Muvatta Şerhi*”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010 (Basılmamış doktora tezi).
- ZÜRKÂNÎ, Muhammed b. Abdilbâkî el-Mısırî el-Ezherî (ö. 1122/1710), *Şerhu'z-Zürkânî alâ Muvattai Mâlik*, thk. Taha Abdurraûf Sa'd, Mektebetü's-sekâfe, I-IV, Kahire, 1424/2003, 1. Baskı.